

Вознюк О.В. Інтегральний підхід до формування духовно-моральних цінностей молоді // *Нові наукові технології навчання. Збірник наукових праць. Духовно-моральне виховання і професіоналізм особистості в сучасних умовах. Спец. Випуск № 58. Частина 2.* – Київ-Вінниця, 2009. – С. 320-327.

УДК 371.2 (09)

Вознюк О.В., доцент

Житомирський військовий інститут Національного авіаційного університету, м. Житомир

ІНТЕГРАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ

*Voznyuk O.V. Integral approach to the formation of spiritual and moral values in the youth
The essential signs of spirituality and the basic ways of its achievement are grounded in the cognitive, perception and affective, value and world view, activity and behavioral spheres of man's personality*

*Вознюк А.В. Интегральный подход к формированию духовно-моральных ценностей молодежи
Рассматривают сущностные признаки духовности и обосновываются основные пути ее достижения в когнитивной, перцептивно-аффективной, ценностно-мировоззренческой и деятельностно-поведенческой сферах личности*

Духовність завжди вважалась особливим виміром людського існування, покладеного в основу його глибинної аксіології. Суттєво, що духовність як предмет аналізу постає загальним полем для дослідження релігії, філософії та науки як форм суспільної свідомості. *Відтак, духовність можна вважати однією із наріжних категорій суспільної свідомості, у концептуальній площині якої реалізується синтез науки і релігії, оскільки духовність постає як релігійно-іраціональною, так і науково-раціональною сутністю.*

У основу вчення про духовність покладено історико-філософські підходи у формуванні феномена духовності особистості як детермінанта рівня розвитку суспільства та культури (Аристотель, Платон, Сократ, Цицерон); основні положення зарубіжних філософських напрямів, що досліджують духовні аспекти життєдіяльності особистості (Е. Муньє, В. Франкл, Е. Фромм, А. Швейцер, М. Шелер та ін.); культурно-історичну зумовленість розвитку людини, її духовно-душевне, духовно-почуттєве переживання дійсності, що відображено у творах представників української і російської філософської традиції (М.О.Максимович, Г.С. Сковорода, П.Д.Юркевич, В.В.Зенківський, М.О. Бердяєв, В.С.Соловйов, С.Л.Франк, І.О.Льїн, Л.М. Толстой, Н.Ф. Федоров), які підкреслювали пріоритет духовності особистості, її самоцінності, розвитку духовного потенціалу й моральної культури; теоретико-психологічні засади формування духовності особистості (Б.Г.Ананьєв, І.Д.Бех, І.А.Зязюн, О.М.Леонтьєв, С.Д.Максименко, Л.Е.Орбан-Лембрик, Б.Д.Паригін, М.В.Савчин, В.О.Татенко, В.О.Ядов та ін.); гуманізацію освіти та взаємообумовленість педагогічних підходів і результатів навчально-виховного процесу (В.П.Андрущенко, В.П.Бех, В.І. Бондар, В.М.Галузинський, П.М.Гусак, М.Б.Євтух, В.М.Мадзігон, Н.Г.Ничкало, Н.М.Островерхова, О.П.Рудницька, О.В.Сухомлинська, С.О.Сисоєва, М.Д.Ярмаченко); головні напрямки вивчення проблем гуманізму та релігійних аспектів української духовності (А.М.Колодний, Л.О.Филипович, А.І.Пашук, В.П.Мельник, М.В.Кашуба, М.Г.Братасюк, О.І.Гринів, А.А.Фартушний, М.Гайковський та ін.).

Суттєво, що виховний процес завжди був тісно пов'язаних із викладанням предметів духовно-морального спрямування, із духовними традиціями соціуму. Провідною ідеєю дослідження проблеми розвитку духовності особистості є поєднання кращих традиційних методів виховання та прогресивних сучасних підходів, покликаних застерегти вихованців від впливу негативних факторів

на їх фізичний, морально-психологічний розвиток та сформувати духовний світ на основі гуманістичних цінностей. Таким чином, формування духовності сучасної молоді людини постає актуальним завданням психолого-педагогічних наук. Відтак, головне **завдання** статті – обговорення інтегрального підходу до формування духовно-моральних цінностей молоді.

В українському педагогічному словнику духовність визначається як “індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти “для інших”. З категорією “духовність” співвідноситься потреба пізнання світу, себе, смислу і призначення свого життя. Людина духовна в тій мірі, в якій вона задумується над цими питаннями і прагне дістати на них відповідь. Формування духовних потреб особистості є найважливішим завданням виховання” [8, с. 49]. З іншого боку, зміст духовності є найбільш інтимним, таким, що розуміється індивідуально кожним вченим. Цікавим у цьому контексті дослідження феномену духовності є використання методу контент-аналізу, який передбачає аналіз відповідних джерельних документів за допомогою статистичних засобів [6]. В результаті проведеного аналізу визначено 10 стійких значень, які характеризують сутність поняття, що розглядається. За цими стійкими значеннями, духовність може мати такі смислові аналоги: вдосконалення внутрішнього світу, вищі духовно-матеріальні цінності, релігійно-космічне сприйняття світу, розвиток інтелекту, незалежність від матеріально-фізичного світу, суспільна активність, творча праця, розуміння смислу життя, буття, естетичний розвиток, душевна енергія.

Таблиця 1.

Категорія "духовність" у системі філософського та психолого-педагогічного знання

Категорійні ознаки поняття "духовність"	ДОСЛІДНИКИ	Кількість авторів	%
Вдосконалення внутрішнього світу, вищі почуття, вищі переживання.	Т.В. Гріневич, М.Л. Мандрика, Н.Г. Карпунова, В.І. Войтко, А.Н. Євгенєва, Ж.М. Юзвак, С.І. Ожогов, В.В. Знаков, М.Г. Стельмахович, В. Даль	10	27%
Вищі цінності	Л.П. Буєва, В.П. Зінченко, Т.Г. Аболіна, В.В. Ярименко, О.М. Лінчук, Л.М. Олексюк, В.Д. Діденко, В.Г. Федотова	8	22%
Інтелект, здатність до пізнання	А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський, А.К. Уледов, В.І. Слободчиков, Т.А. Хоральська, Г.А. Балл, М. Вебер	7	19%
Віра в Бога, зв'язок з космосом	К.В. Акопян, А.І. Зелиниченко, М.О. Бердяєв, М.О. Булгаков, П.А. Флоренський, Т.О. Хорольська, С.Б. Кримський	7	19%
Незалежність від матеріально-фізичного досвіду	К.В. Акопян, А.І. Комарова, Р.А. Арунчевський, Т.В. Гріневич, В.І. Ксенофонов	5	14%

Як засвідчує контент-аналіз, виявленні значення віддзеркалюють багатозначність поняття "духовність", а рівень духовного розвитку особистості може визначитись на основі 2-х складових частин духовності: 1) зверненість до внутрішнього світу особистості ("розвиток внутрішнього світу", "релігійно-космічна свідомість", "незалежність від матеріально-фізичного світу") та 2) морально-інтелектуальна діяльність особистості ("моральний розвиток", "інтелектуальний розвиток (здатність до пізнання)" [6].

Як бачимо, духовність постає комплексною й вкрай суперечливою категорією. Розбіжності у трактуванні феномену духовності (і, відтак, розбіжності у формуванні педагогічної мети духовного розвитку особистості) існують тому, що у ньому не виявлено сутнісної основи, того системоформувального чинника, який утворює духовність як системну властивість людини. Спробуємо окреслити цю сутнісну основу.

Духовність, яка є переважно категорією міфологічно-релігійного, цілісно-синкретичного світорозуміння, етимологічно походить (принаймні на рівні індоевропейських мов) з такого поняття, як “дух”. Дух, як поняття в основному релігійне, виражає явище, що за своїм визначенням не має чіткої просторово-часової локалізації. Тобто дух (як і духовність) втілює в собі принцип холомонії, синергії, взаємозв'язку (зв'язок, взаємина, як вважає А. І. Уємов, “складає річ з елементів” [13, с. 51]), взаємодії, опосередкування одного іншим, відображуючи фундаментальний вимір буття – цілісність.

Тут духовність як *цілісність* може розумітися як така, що має телеологічну функцію, котра

організує розвиток будь-якої системи у певному напрямку за принципом доцільності. Як свідчать етологи, що вивчають поведінку тварин, коли живі істоти збираються у великі групи, у їхньому середовищі виявляється деякий "розум", починаючи ними керувати. Наведемо спостереження французького вченого Луї Тома, що займався вивченням термітів. Він виявив, що окремий терміт є істотою, задіяною у хаотичному русі. Але якщо ми збільшимо число термітів до деякої "критичної маси", то відбудеться чудо: терміти почнуть створювати робочі бригади і, діючи найвищою мірою узгоджено, зводити грандіозну будівлю, репрезентуючи "велике знання" про спорудження в цілому. Це ж можна говорити й у відношенні до всіх суспільних тварин. Окремо узята особа сарани не знає напрямку і мети руху під час міграції, а зграя – знає. Ефект "критичної маси" існує й у птахів, риб, а також у всіх суспільних тварин, коли "велике знання", чи "велика воля" постає духовним керуючим чинником існування співтовариств живих істот.

Відтак, духовність людини виявляється у її ставленні до цілого, виявляється у тому, наскільки повно ця людина інтегрована у цілісне соціально-природне середовище свого існування.

Можна констатувати, що спочатку людина народжується, у відомому сенсі, як щось злите зі своїм безпосереднім оточенням, коли вона не має особистісного самовизначення й існує у сфері *принципу реальності* (Ж. Піаже). Потім формується людське "Я", особистість як щось відносно автономне і самодостатнє. Врешті-решт, на найвищому рівні свого розвитку людина відчуває потребу в цілісності, злитті зі світом як у сфері своїх доволі деформованих техногенним середовищем фізіологічних функцій, так і на рівні ціннісного-світоглядного і культурно-естетичного аспектів свого буття. Саме на цьому найвищому рівні розвитку досягається стан *духовності* як гармонії людини і світу, до якої прагнули найбільш піднесені мислителі всіх часів і народів. Цей висновок можна проілюструвати східною релігійною думкою: "людина повинна пройти двома шляхами життя: Шляхом Вирушення та Шляхом Повернення. На Шляху Вирушення людина відчуває себе... своїм тимчасовим тілесним буттям, своїм відокремленим від всього Я... та живе користю лише особовою; потім користь її розширюється, вона живе не лише собою, але й життям своєї родини, свого племені, свого народу... На Шляху ж Повернення втрачаються межі її особового та суспільного Я... таким чином зливається свідомість, життя людини з Єдиним Життям, з Єдиним Я, – починається її духовне існування" [5, с. 15].

Ця діалектична схема розвитку людини цілком діалектична. Гранично просто вона ілюструється висловом Г.В. Плеханова, який зазначав, що "будь-яке явище, розвиваючись до кінця, перетворюється на свою протилежність; але оскільки нове, протилежне першому, явище також у свою чергу перетворюється на свою протилежність, то третя фаза розвитку має формальну схожість з першою [11, с. 572].

Зазначена парадигма розвитку, яка фіксує повторювальну (циклічну) зміну двох протилежних станів – цілісності і дискретності (відображених у категоріях єдиного і множинного) – є універсальною. П.К. Анохін підкреслював: "з широкої біологічної точки зору, також як і з погляду філософського аналізу ролі просторово-часової структури світу, рух матерії за послідовними фазами, що ритмічно повторюються, є універсальним законом, який визначає основну організацію живих істот на нашій планеті" [2, с. 14].

Відтак, розвиток духовності людини передбачає формування механізму її цілісної інтеграції у своє соціо-космопланетарне оточення. Розглянемо цей процес більш докладно.

Усе різноманіття духовних цінностей людства фокусується навколо фундаментальної тріади: Істина, Добро, Краса. Кожний з елементів даної тріади являє собою специфічний спосіб осягнення й освоєння світу людиною. Пізнання Істини передбачає використання когнітивного (гносеологічного) способу відображення світу, у спектрі якого світ кристалізується як доцільна, розумна сутність. Прагнення до Добра включає в роботу аксіологічні (морально-етичні) ресурси психічної діяльності, спрямованої на моральне освоєння світу. Осягнення краси передбачає відображення світу в сфері перцептивно-афективного поля сприйняття дійсності людською істотою. Єдність зазначеної тріади реалізується у сфері людської життєдіяльності.

Відтак, якщо людина осягає й освоює саму себе і навколишній світ у єдності Істини, Добра і Краси, то результатом такого осягнення є в ідеальному плані – світогляд (система цінностей, аксіологія) і в матеріально-фізичному плані – поведінка і діяльність (праксеологія). Дане положення про єдність Істини, Добра і Краси зараз актуалізується у вигляді синергетичної (цілісної, холодної) парадигми розвитку людини, що розглядає в нерозривній єдності всі перераховані вище

складові життєвої активності людини. Тому досягти Краси людина не може поза збагненням Істини і Добра, що, в остаточному підсумку, конститує ціннісно-світоглядний та діяльнісно-поведінковий аспекти людського самовираження і самореалізації.

Зазначені наріжні духовні аспекти життєдіяльності людини виявляють чотири компоненти особистості людини: *когнітивний, перцептивно-афективний, ціннісно-світоглядний і діяльнісно-поведінковий*, кожен з яких має бути внутрішньо згармонізованим і інтегрованим у соціо-космопланетарне середовище. Цей процес виявляє чотири конкретних психолого-педагогічних завдання. Коротко сформулюємо їх.

1. У сфері когнітивній пропонується приводити до гармонії правопівкульовий (конкретно-образний) і лівопівкульовий (абстрактно-логічний) способи переробки інформації людиною.

Як свідчать дослідження, півкулі можна розглядати психофізіологічним фокусом людського організму, оскільки з їх функціями прямо або побічно пов'язані такі аспекти людської істоти, як механізми цілеутворення і пошуку (вибору) способів досягнення мети [1], енергетична й інформаційна регуляція поведінки [12], емпатія і рефлексія, екстраверсія й інтроверсія, довільна і мимовільна сфери психічної діяльності, перша і друга сигнальні системи, сила і слабкість нервових процесів, їх лабільність і інертність, збудження і гальмування, Я і не-Я, ерготропні і трофотропні функції організму, симпатична і парасимпатична гілки вегетативної нервової системи та ін. [7]. Автоматична мимовільна дія включається в правопівкульову, а неавтоматична, довільна – лівопівкульову сфери психічної активності.

Слід зазначити, що в цілому правопівкульова стратегія сприйняття, мислення й освоєння світу є емоційно-образним, конкретно-експресивним, цілісно-синкретичним світобаченням, що формує багатозначний лінгвістичний і мотиваційно-смысловий контексти віддзеркалення дійсності, "пробуджує" такі форми суспільної свідомості, як мистецтво і релігія. Лівопівкульова стратегія, навпаки, є абстрактно-логічним, понятійно-концептуальним, дискретно-множинним світосприйняттям, що формує однозначний лінгвістичний і мотиваційно-смысловий контексти віддзеркалення навколишнього світу і що актуалізує науку і філософію [9].

Потрібно відзначити, що в онто- і філогенезі живої істоти спостерігається поступове зростання півкульової асиметрії, найбільший вираз якої досягається в зрілому віці. Потім півкульова асиметрія поступово нівелюється. Виявляється стан функціонального синтезу півкуль, коли літня людина, збагачена життєвим досвідом, по суті перетворюється на дитину з її пластичною психікою і безпосередністю сприйняття світу (що є, певною мірою, акмеологічним ідеалом). Можна сказати, що розвиток людини йде від правопівкульового аспекту психіки (у немовляти обидві півкулі функціонують як єдине ціле в основному за принципом правої півкулі) до лівопівкульового, а від нього – до функціонального стану півкульового синтезу. Якщо брати до уваги, що права півкуля функціонує в теперішньому часі зі спрямованістю у минуле, а ліва – в теперішньому часі зі спрямованістю у майбутнє [3, с. 140], то можна стверджувати, що розвиток людини природним чином йде від минулого до майбутнього, а від нього – до синтезу минулого і майбутнього, коли просторово-часова дихотомія буття нівелюється і людина звільняється від "прокляття Кроноса", яке споконвічно пригнічує її. Тут актуальна і потенційна реальності інтегруються, а буття людини і форми освоєння світу помітно збагачуються. Людина ж постає як духовна істота, яка, за біблійським виразом, сповнена віри і "невидиме сприймає як видиме і дійсне". Духовність тут виявляється здатністю орієнтуватися на потенційне-можливе, невловиме, невизначене, на те, що звільняє людину із уз тваринного існування в просторі "тут і тепер", що рятує людську істоту від тісних рамок актуальної даності і спрямовує у майбутнє, що розкриває сяючу сферу потойбічних перспектив. Можна сказати, що головною ознакою духовності є віра, яка у Новому Заповіті трактується як "здійснення очікуваного і впевненість у невидимому" (Євр. 11, 1). Як вказується в християнському катехізисі митрополита Філарета, "віра ж є впевненістю у невидимому – як у видимому, у бажаному й очікуваному – як у сьогоденні".

На відміну від тварини, що, у відомому розумінні, тотожна своєму існуванню, людина здатна до рефлексії, що виявляється в спроможності подивитися на себе з боку. Відтак, життя людини перебігає у двох просторово-часових вимірах. У першому вимірі людина існує за принципом "тут і тепер", де реальним постає тільки те, що є дійсним, те, що можна відчувати дотиком. Інший вимір виявляє принцип можливого, у рамках якого реальне виходить за межі дійсного у сферу потенційного, ймовірного, віртуального. Існуючи в першому вимірі, людина

уподібнюється дитині, дикуну, тварині, які реагують на те, що безпосередньо входить в орбіту її поточних потреб. Другий вимір дає можливість поринути в майбутнє, потенційно-можливе, віртуальне.

Відомо, що розвиток людства йшов шляхом формування рефлексії майбутнього, вміння орієнтуватися на потенційно-можливе. Ім'я "Прометей", носія якого міфологічна свідомість вважає предтечею людства, перекладається як "мислячий передчасно", "той, хто може передбачити події". Відтак, чим більше людина здатна рефлексувати майбутнє і чим більше це майбутнє здатне поставати мотиваційним чинником, що впливає на її дійсне життя, тим більш духовно просунутою особистістю постає така людина. Прикладом може слугувати Будда Гаутама, який кардинально змінив своє життя після того, як довідався, що в майбутньому йому доведеться страждати, хворіти, зостаритися і вмерти. Ясне уявлення свого далекого майбутнього мотивувало Будду, потопуючого в східній розкоші царевича, перетворитися на мандрівного аскета, який прагнув знайти спосіб уникнути страждань і самої смерті.

Відтак, характерною рисою духовності є орієнтація її носія на потенційно-можливий аспект буття, що, як учить сучасна квантова фізика, є фундаментальною характеристикою Усесвіту, його невід'ємним атрибутом. Більш того, сучасна фізика, розглядаючи феномени мікросвіту, оперує такими поняттями, як "хвилі майбутнього", що на квантовому рівні Всесвіту поширюють свою дію на сьогодення, приходячи з майбутнього.

І якщо поняття духовність виникає зі слова "дух", то дух (який за своїм визначенням не має чіткої просторово-часової локалізації) є феноменом потенційно-можливим, невизначеним, містичним, високоінформативним (малоймовірним), який не локалізується у просторі і часі, а тому має властивість бути необмеженим. Тобто джерело духовності у першому теоретичному наближенні є невизначена, містична, високоінформативна сутність, що постає вкрай малоймовірною (у принципі, її імовірність наближається до нуля) – саме цей висновок використовується О. Менем як відправна точка в його "кібернетичному доведенні буття Бога".

2. У сфері перцептивно-афективній виявляється завдання розвинути до рівня синестезії три сенсорні системи (одна або дві з яких зазвичай займають позицію домінуючих) – аудіальну, візуальну і кінестетичну і зробити всі ці системи ведучими (техніки нейро-лінгвістичного програмування – НЛП). Відомо, що процес пізнання світу тісно пов'язаний з типом репрезентативної системи людини. Психологічний напрям НЛП, до якого все частіше починають звертатися вітчизняні педагоги, поділяє людей на декілька груп, залежно від того, який перцептивний канал сприйняття дійсності у людини переважно розвинутий: аудіальний (слух), візуальний (зір) чи кінестетичний (рух, дотик, смак). Одна із цілей розвитку людини тут розуміється як гармонійний розвиток трьох репрезентативних систем, що значно розширює пізнавальні ресурси майбутнього фахівця. Відтак, процес пізнання світу людиною (що є важливим у процесі професійної підготовки), її взаємодія з сфері соціального й професійного середовища багато у чому залежить від рівня розвитку репрезентативних систем, соціальної перцепції, що, у свою чергу, зумовлює формування емпатійної здатності людини до співпереживання, спроможності зрозуміти мотиваційні спонукки іншої людини, вміння стати на її точку зору.

Розвиток цілісності афективно-перцептивної сфери реалізується найбільш повно у системі вальдорфської педагогіки, де дитина залучається до занять естетично-художнього циклу – музика, живопис, скульптура, архітектура, театр, евритмія (особливий вид мистецтва, "синтез думки і слова, кольору і музики, рухів тіла і души"). Один із головних принципів вальдорфської школи – образний виклад матеріалу. Дітей вчать образно мислити, співпереживати, співчувати, включають у процес всю людину, її уявлення, фантазію, почуття. Дуже цінується тут здатність дивуватися і бачити чудо (що прямо пов'язано з духовно-містичним досвідом людини). Тому тут у перших-п'ятих класах так багато казок, міфів, легенд.

3. Синергізація ціннісно-світоглядної сфери передбачає занурення учнів в ауру "різноманітного" світогляду, що породжує толерантність до різних ціннісних орієнтацій і відповідає принципів багатомірності Істини (гуманістична психологія). Цей висновок відповідає поглядам Б.С. Братуся, котрий визначає чотири рівні в структурі особистості, які характеризують ступінь її духовності: егоцентричний – особа прагне до власної значущості, вигоди; ставлення до себе є самоцінним, а до інших – прагматичним; групоцентричний – ототожнюваність особи з певною групою, яка для неї є цінною; просоціальний (гуманістичний) – всі люди є самоцінними, рівними,

діяльність людини спрямована на користь іншим; духовний (есхатологічний) – людина усвідомлює себе та інших як істот особливого роду, які пов'язані між собою, співвіднесені з духовним світом [4].

4. Синергізація діяльнісно-поведінкової сфери людини передбачає розширення рольового репертуару учнів, що дозволяє успішно виконувати різні соціальні ролі і виявляти активність у руслі різних стилів діяльності. Розвиток рольового статусу в остаточному підсумку веде нас за межі системи соціальних ролей – у сферу надрольової поведінки, що “передбачає справжню самобутність, несе в собі потенційну можливість досягнення гармонії з навколишнім світом і самим собою” [10, с. 103], дозволяє людині значно розвинути досвід свого існування у навколишньому природно-космічно-соціальному середовищі, навчає бути реально причетною до розмаїття форм життя нашої планети, тобто постати як духовна, цілісна сутність.

Зробимо висновки. Як бачимо, принцип інтеграції людини у навколишній світ виявляє внутрішню інтеграцію людини, що пояснюється синергетичним принципом “*талант – це сума талантів та здібностей*”, оскільки основою для всіх спеціальних здібностей є загальні здібності (“генеральний чинник інтелекту”, “базальний чинник обдарованості”). Це відповідає синергетичному принципу нададитивності, коли системи володіють певними системними властивостями, що не притаманні властивостям їх складових. Цей принцип можна ілюструвати практикою *Вальдорфської школи*, де використовується *евритмія* – особливого виду мистецтва як синтезу думки і слова, кольору, музики, рухів.

Принцип “талант – це сума талантів” може знайти реалізацію у методі інтеграції правопівкульової та лівопівкульової стратегій пізнання у навчальному процесі, що ілюструється педагогічною системою В.Ф.Шаталова [14]. Ця система використовує принцип півкульового синтезу, коли у рамках навчального процесу приводяться до гармонії два аспекти людської психіки – “правий” (конкретний) та “лівий” (абстрактний). Тут, з одного боку, юнаки та дівчата одержують той чи інший набір конкретних фактів (математичних, історичних, географічних тощо), а з іншого, – всі ці факти перекладаються на мову опорних сигналів, що є абстрактними категоріями. Учні вчаться цілеспрямовано та регулярно маніпулювати одночасно двома протилежними рядами реалій нашого життя, здійснюючи їх взаємну трансформацію, коли конкретне сприймається та розуміється через абстрактне, а абстрактне – через конкретне. Тут доречно навести й ідею М. П. Щетиніна щодо розвитку таланту, що він описав у книзі “*Збагнути неосяжне*” [15, с. 6–22]. Він спирався на положення: здібність до одного виду діяльності складається зі спроможностей до інших (“*талант – це синтез множини талантів*”). А тому завдання розвитку кожної здібності має бути одночасно й завданням розвитку “побічних” здібностей. Для того, щоб виховати спеціаліста, треба, отже, крім турботи про спеціалізацію, розвивати “людину взагалі”, людину в цілому. Так народилася ідея *школи-комплексу*, яка в початковому вигляді розглядалася як спілка шкіл: загальноосвітньої, музичної, художньої і хореографічної.

Відтак, ми виявили головні ознаки духовності та основні шляхи її досягнення. Все це потребує подальшого теоретичного поглиблення та практичної апробації.

Література:

1. Ананьев Б. Г. Билатеральное регулирование как механизм поведения / Б.Г. Ананьев // Вопросы психологии. – 1963. – № 5. – С. 84–96.
2. Анохин П. К. Избранные труды / П. К. Анохин. – М.: Наука, 1978. – 400 с.
3. Брагина Н. Н. Функциональные асимметрии человека / Н. Н. Брагина, Т. А. Доброхотова. – М.: Медицина, 1988. – 288 с.
4. Братусь Б.С. Психология. Нравственность. Культура / Б.С. Братусь. – М, 1994. – 187 с.
5. Бунин И. А. Сочинения в 6-ти томах / И.А. Бунин. – М.: 1988.– Т. 6. – 719 с.
6. Вірковський А.П. Формування гуманістичного ідеалу старшокласників у позанавчальній діяльності: дис. канд. пед. наук : 13.00.07 / Вірковський Анатолій Павлович. – К., 2002. – 228 с.
7. Голубева Е. А. Индивидуальные особенности памяти человека / Е. А. Голубева. – М.: Педагогика, 1980. – 151 с.
8. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 378 с.
9. Деглин В. Л. Лекции по функциональной асимметрии мозга человека / В.Л. Деглин. – Амстердам – Киев: Изд. АПУ, 1996. – 151 с.

10. Донченко Е. А. Личность: конфликт, гармонія / Е.А. Донченко, Т.М. Титаренко. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 175 с.
11. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения / В.В. Плеханов. – М.: Политиздат, 1956. – Т. 1. – 847 с.
12. Симонов П. В. Мотивированный мозг / П.В. Симонов. – М.: Наука, 1987. – 270 с.
13. Уемов А. И. Вещи, свойства, отношения / А.И. Уемов. – М.: Изд АН СССР, 1963. – 184 с.
14. Шаталов В.Ф. Эксперимент продолжается / В.Ф. Шаталов. – М.: Педагогика, 1989. – 336 с.
15. Щетинин М.П. Объять необъятное. Записки педагога / М.П. Щетинин. – М.: Педагогика, 1986. – 176 с.